

המבנה הספרותי של רשימת ל"ט אבות המלאכות

להלן נוסח המשנה, שבת ז', ב (ע"פ כ"י קויפמן)¹:

(ב) אבות מלאכות ארבעים חסר אחת:

החורש הזורע הקוצר המעמר הדיש והזורה הבורר השוחן המרקד הלש והאופה הגוזז את הצמר המלכנו והמנפסו והצובעו והטווהו המסך והעושה שני בתי נירים האורג שני חוטים והכוצע שני חוטים הקושר והמתיר והתופר שתי תפירות והקריע על מנת לתפור שתי תפירות.

(ג) הצד צבי השוחטו והמפשיטו והמולחו והמעבדו והמוחקו והמחתכו הכותב שתי אותות והמוחק על מנת לכתוב שתי אותות.

(ד) הבונה והסותר והמכבה והמכעיר והמכה בפטיש והמוציא מרשות לרשות אלו הן אבות מלאכות ארבעים חסר אחת.

לפני שאנסוק בניתוח הספרותי של המשנה עצמה, ברצוני לדון בהקשר של המשנה לכל הפרק, הקשר שחשוב להבנת תוכן המשנה עצמה. כאן מתגלה דווקא אי-סדר ספרותי. משנתנו קוטעת את הרצף ההגיוני של הפרק. משנה א' פותחת: "כלל גדול אמרו בשבת", ולאחריה משנה ג'² ממשיכה: "ויעוד כלל אחר אמרו". בכל מקום במשנה בו מופיעה תבנית כזו של שני כללים, מסודרים הכללים בזה אחר זה. כגון: "כלל גדול אמרו במעשרות... ועוד כלל אחר אמרו" (מעשרות א', א') ועוד³. משנה ב' שוברת את הרצף ההגיוני. מכאן מסיק החוקר יצחק גילת⁴ כי במקור היו משניות א' ו'ג' צמודות. מקורה של משנה ב' הוא בהרחבה פרשנית לכלל האמור במשנה א': "היודע שהוא שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה חייב על כל מלאכה

תודה לר' יעקב גנק שעבר על המאמר והעיר הערות חשובות.

¹ כל הציטוטים במאמר זה ממסכת שבת (משנה) יהיו ע"פ כ"י קויפמן, למעט שינויים קלים.

כ"י זה, המשנה ז', ב) מחולקת לשלוש משניות, אולם בכתבי יד אחרים משניות אלו מופיעות כמשנה אחת. **שינויי גרסאות עיקריים**: הזורע/ והמנכש והקוצר (כ"י מינכן, וראה להלן); והמנפסו/ והמנפצו (כ"י לו ועוד); שני בתי נירים/ ורין (כ"י רומי ותיקן 108); והבוצע/ והצובע (קטע מהגניזה וכן כ"י פארמה); והפוצע (דפוס ראשון של המשנה); חסר (כ"י מינכן וכ"י רומי ותיקן 108); והקוריע/ והקורע (כ"י פארמה, ירושלמי כ"י ליידן ועוד רבים) והמוחקו/ הממחקו (ירושלמי כ"י ליידן); והמעבדו/ והמעבד את עורו (דפוס וילנא ועוד); והמחתכו/ והמתכו (דפוס ראשון); אותות/ אותיות (כ"י פארמה, ירושלמי כ"י ליידן ועוד); והמכבה ומבעיר/ המבעיר והמכבה (ר"י, קושטא רס"ט); והמכה בפטיש/ בפטיש ובמעצד (דפוס לא ידוע. ראה במבוא של פירוש א. גולדברג למשנה [גולדברג אברהם, פירוש למשנה מסכת שבת, הוצ' ביהמ"ד לרבנים באמריקה, ירושלים תשל"ו]; אבות מלאכות [בשורה האחרונה]; חסר "אבות" (ר"י, כ"י רומי הני"ל). לבירור ערכן של הנוסחאות השונות ראה במבוא של גולדברג לפי המשנה.

שינוי משמעותי מאד מופיע בכ"י מינכן, אשר מוסיף את מלאכת המנכש לאחר הזורע. נוסח זה מגיע ל-39 מלאכות, ע"י כך שהוא משמיט את "הפוצע שני חוטים"! במספר מקורות תנאיים אכן מופיע הניכוש כפעולה הבאה אחר הזריעה, ולמשל: "אבל אדם שעמל וחרש זרע ונכש" (ספרא, בחוקותיי, פרשה ב'. לדוגמאות נוספות - ראה הערה 29).

² כ"י קויפמן זו משנה ה'.

³ שביעית ז', א-ב: "כלל גדול אמרו בשביעית... ועוד כלל אחר אמרו".

זבim ה', א-ב: "כלל אמר ר' יהושע... ועוד כלל אחר אמרו".

⁴ "פרקים בהשתלשלות ההלכה", עמודים 39-40.

ומלאכה". בתקופה מאוחרת יותר נוספה משנתנו הבאה לפרש, מהן אותן מלאכות עליהן דיברה משנה א'.

הוכחה חזקה למאוחרותה של המשנה מביא גילת מכך שמפרק שמיני והלאה מובאים פרטי המלאכות, ושיעוריהן וסידורן שונה לחלוטין מסדר המלאכות במשנה. כך פרק י"ב מזכיר קודם את החורש (אח"כ את המנכש, המקרסס והמזרד, ולא כאן המקום לדון בשאלת זיקתם או אי זיקתם לחורש), אח"כ את המלקט (שאינו מופיע במשנתנו), אח"כ מופיע הכותב, ואח"כ, בתחילת פרק י"ג, האורג.

אולם, המשנה שלנו, כיחידה אחת, מסודרת במבנה ספרותי בולט. עצם חלוקת המלאכות לקטיגוריות מסדר אותן באופן קליט וקל לזכירה. בתלמוד הירושלמי מוזכרות שתי קבוצות. הראשונה, היא קבוצת 11 המלאכות הראשונות, המכונות "סדר עיסה". זו הסיבה, לפי הירושלמי, שנשנה במשנה "האופה" ולא המבשל, שהוא זה שהיה במשכן⁵. אותו הסבר מופיע בתלמוד הבבלי, שם הקבוצה נקראת "סידורא דפת"⁶.

קבוצה נוספת, המוזכרת בירושלמי בשם ריש לקיש, היא "סדר סעודה". לפי ריש לקיש, זו הסיבה שנשנה במשנה "השוחט", ולא העושה חבורה, שהוא אב המלאכה⁷. ריש לקיש לא מגדיר את גבולות הקבוצה, ולכן יש לנסות לברר מהם גבולותיה. ברור כי המלאכות המופיעות מ"והמעבדו" והלאה אינן שייכות לחלוטין לעניין הכנת הסעודה. ניתן להציע, כי ריש לקיש רואה את קבוצת "סדר סעודה", מהצד צבי ועד המולחו. הפשטת העור קשורה לתהליך הכנת הבשר, וכן מליחת הבשר, שבאה אח"כ. חיזוק להצעה זו נמצא בנוסח המשנה הנדפס בדפוס וילנא (של הש"ס). שם גורסים "והמעבד את עורו". הזכרת האוביקט ("עורו"), באה מפני שנשתנה האוביקט בו אנו עוסקים. עד עתה עסקנו ב"צבי", כלומר בבשרו, והמשנה מונה את המלאכות הקשורות לכך. לאחר המליחה, משתנה האובייקט, ולכן צריך לפרט "והמעבד את עורו", ולא "המעבדו" סתם. אולם, יש לציין כי בכתבי היד החשובים של המשנה מופיע "והמעבדו".

בעקבות דברי ריש לקיש, אפשר לומר שיש כאן שתי קבוצות משנה לכותרת-על של ניצול מרכיבי החיה. קבוצה אחת היא ניצול הבשר לסעודה, וקבוצה שניה היא ניצול העור לשימושי (ראה בהמשך, שם מוצגת הסתכלות אחדותית על כל המלאכות מ"הצד צבי" עד "והמחתכו", כקבוצת עיבוד העור).

בעוד שבהסבר זה לדברי ריש לקיש בירושלמי, מליחת בשר נתפסת כאב מלאכה, בבבלי ה"מולחו" במשנה התפרש כמוסב על מליחת עור, ואילו המקרה של מליחת בשר מובא ע"י הבבלי⁸ כמקרה עצמאי העומד לדיון: רבה בר רב הונא פוסק שהמולח בשר חייב משום מעבד, רבא חולק בקביעה: "אין עיבוד באוכלין", ולבסוף רב אשי מעמיד את דברי רבה בר רב הונא, דווקא במקרה בו מולח הרבה⁹.

5 שבת פ"ז ה"ב.

6 שבת עד ע"ב.

7 ירושלמי שם, שם.

8 שבת עה ע"ב.

9 בבבלי עה ע"ב שאלו "היינו מולח והיינו מעבדי", ותירצו בשם ר' יוחנן וריש לקיש שיש להוציא אחד מהם (רשיי שם ד"ה היינו מולח היינו מעבד רואה את המליחה כחלק ממלאכת העיבוד, ומסתבר שלדעתו מוציאים את המולח מהרשימה), ולהכניס במקומו את מלאכת השרטוט. בירושלמי לא עלתה כלל שאלה כזו. אם הסברנו נכון, הרי שברור מדוע אין להשוות בין שתי המלאכות. המולחו עוסק במליחת בשר והמעבדו עוסק בעיבוד עור.

מסתבר כי קבוצות אלו סודרו על סמך קבוצות מלאכות שהיו קיימות בשפת הדיבור. אנו מוצאים את שתי הקבוצות הראשונות במשנה (הכנת הפת והבגד) בהקשר אחר לגמרי, עובדה שמוכיחה את שכיחותם בשפה: "בן זומא כשראה אוכלסין בהר הבית אומר: ברוך מי שברא את אלו לשמשני. כמה יגע אדם הראשון ולא טעם לוגמה אחת עד שזרע וחרש וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה ואחר כך אכל ואני עומד בשחרית ומוצא אני את כל אילו לפני. כמה יגע אדם הראשון ולא לבש חלוק עד שגזז ולבן ונפס וצבע וטווה וארג ואחר כך לבש ואני עומד בשחרית ומוצא את כל אילו לפני" (תוספתא ברכות [ליברמן] ו', ב)¹⁰.

הסגנון הספרותי בולט במיוחד בקבוצה הראשונה של 11 המלאכות העוסקות בסידור הפת. הקבוצה בנויה מתקבולת שווה של שני חלקים:

החורש הזורע הקוצר המעמר הדש והזורה
הבורר הטוחן המרקד הלש והאופה

ההשוואה גלויה. הפעלים מסודרים על פי בנייניהם: זורע וקוצר מול בורר וטוחן (בניין קל), מעמר מול מרקיד¹¹, דש מול לש (נחי ע"י ותרזיה) ושוב זורה מול אופה (בניין קל).

כמו כן ברור מדוע בחלק הראשון רק "הזורה" נכתב עם ו' החיבור, כדי לעשותו חותם יחידה. כמו כן, "האופה" נכתב עם ו' החיבור כדי לעשותו חותם יחידה (הן של החלק השני בפני עצמו, והן של כל מלאכות סידור הפת). יופי ספרותי זה מוחמץ בגירסאות אחרות, שמוסיפות ופוחתות ו"וים במלאכות שונות¹².

מדהים להיווכח כי בגוף הטקסט, בכת"י קויפמן, לא מופיע בכלל "הקוצר"! הוספתי אותו, בהצגת המשנה בפתיחה, על סמך כל הנוסחאות האחרות, וכן על סמך הוספה בשולי הגיליון. סביר מאד כי התיקון הוא של הכותב המקורי, אולם לדעתי הדברים

ב אבות מלאכות
ארבעים חסר אחת החורש הזורע
המעמר הדש והזורה הבורר הטוחן
המרקד הלש והאופה

ממחישים באופן ברור את האמור לעיל. הכותב נטה לשמור על מבנה משקלי של הקטע, ולכן באופן לא מודע השמיט מלאכה אחת, ואז נוצר איזון מושלם (5 כנגד 5). לאחר מכן הבחין בטעותו ותיקן בשולי הגיליון.

גם המשך המשנה מסודר בעקרונות ספרותיים.

ראשית, בולטת לעין חזרתו של המספר 2 (שני בתי נירין, שני חוטיין, שתי תפירות, שתי אותות)¹³.

¹⁰ לעניין הנוסח, ראה הערה 29. אגב, הנוסח כאן ע"פ כ"י וינה הוא "יונפס" (בכ"י ערפורט: "וניפס"), כמו בכתב יד קויפמן (ועוד) במשנה שלנו: "והמנפסו" (ולא "והמנפצו" כמו בכ"י אחרים). בדפוס ראשון של התוספתא נדפס "וניפץ".

¹¹ מעמר הינו מבניין פיעל, ומרקיד הינו מבניין הפעיל. הרבה נוהגים לקרוא "המרקד", אולם בכ"י קויפמן מנוקד "המרקד", וכן מנוקד הבלשן חנוך ילון, במהד' אלבק ("והמרקיד"), דהיינו בניין הפעיל, ומכל מקום עדיין ישנו דמיון בצורה.

¹² בהמשך יבואר כי לקבוצות הבאות ישנן כותרות. "הגוזז את הצמר" מהווה כותרת למלאכות הבגד, ו"הצד צבי" למלאכות העור. ניתן לומר שגם כאן, "החורש" הוא מעין כותרת למלאכות הפת, ומתחתיו מסודרות המלאכות חמש כנגד חמש.

¹³ מסתבר מאד כי מה שהניע את כותב המשנה כשאמר שני חוטים וכדומה, היתה תפיסתו ההלכתית בעניין שיעור החיוב, ולא מניע ספרותי. ניתן לטעון כי כשאנו דנים בטקסט, כעומד בפני עצמו, אנו מגלים שנוצר בו יופי ספרותי רב, ע"י החזרה המתמדת על המספר 2, ואין עניינו למה התכוון המשורר. לעומת זאת,

שנית, אפשר לראות בבירור את החלוקה לזוגות בסדר המלאכות:

הגוזה את הצמר (כותרת)

המלבנו והמנפסו (בניין פיעל. ניקוי הצמר)

הצובעו והטווהו (בניין קל. תהליך הפקת החוטים)

המסך והעושה שני בתי נירין (באופן כללי, מסך הוא קשירת חוטי השתי ועשיית בתי נירין קשורה לקשירת חוטי הערב, ולכן ברור זיווגם. גולדברג מציע שהשיעור "שני בתי נירין" מוסב גם על המסך)

האורג שני חוטים והבוצע שני חוטים (מלבד התקבולת הלשונית, ייתכן ואלו גם שני הפכים: יש מפרשים כי "הבוצע שני חוטים" הינו הפרדת חוטי השתי מן הערב, דהיינו, ההיפך מפעולת האריגה)

הקושר והמתיר (הפכים)

התופר שתי תפירות והקורע ע"מ לתפור שתי תפירות (הפכים)

הצד צבי (כותרת)

השוחטו והמפשיטו (השגת העור)

המולחו והמעבדו (עיבוד העור)

המוחקו והמחכתו¹⁴ (הכנת העור לכתובה)

הכותב שתי אותות והמוחק ע"מ לכתוב שתי אותות (הפכים)

הבונה והסותר (הפכים)

המכבה והמבעיר (הפכים)

המכה בפטיש

המוציא מרשות לרשות

ההערות במאמר זה, בעניין המבנה הספרותי, לא באו להפקיע את הטקסט מידי מחברו ולמצוא בו צדדים ספרותיים שאפשר למצוא בו. הטענה כאן היא כי המחבר הכניס מאפיינים ספרותיים אלו לטקסט בעצמו, במודע או שלא במודע, מתוך מטרת לימודיות ואסתטיות. כך גם ביחס לנקודה זו. משנה זו לא עוסקת בשיעורים. לכך הוקדשו משניות אחרות (למשל: "המלקט עשבים: לתקן - כל שהן, אם לבהמה - כמלוא פי גדי" [י"ב, ב], ולמעשה רוב פרק שמיני עוסק בשיעורים [של מלאכת הוצאה]. גם השיעור של 2 יחידות (חוטים, תפירות וכיו') הנזכר כאן, מפורש במשניות שעניינן בכך, למשל: "ר"א אומר: האורג שלושה חוטים בתחילה ואחד על האריג - חייב וחכמים אומרים: בין בתחילה בין בסוף - שיעורו בשני חוטים" [י"ג, א]. אגב, יש גירסאות "שני חוטים", ללא ב' השימוש, וייתכן כי הושפעו מלשון משנתנו). טענה זו מתחזקת במיוחד לאור הטענה, שהוזכרה לעיל, כי משנתנו (ז', ב) הינה משנה מאוחרת יותר, שכבר עמדו בפניה המשניות האחרות. תוס' (עג ע"א ד"ה העושה שני בתי נירין) הרגיש בנקודה זו והעלה את השאלה מדוע נבחרו דווקא מלאכות אלו (אורג, תופר וכיו') ובשאר המלאכות לא ננקט השיעור, ולא תירץ. לפי האמור לעיל, התשובה פשוטה. התנא של משנתנו בוחר להזכיר, אגב רשימת האבות שלו, מספר שיעורים. הוא לא כותב "החורש כל שהוא" (י"ב, ב) ולא "המלבן כמלוא רוחב הסיט כפול" (ע"פ י"ג, ד), אלא שונה רק את השיעורים של שני היחידות, כדי ליצור מקצב קליט.

¹⁴ בין שני הפעלים יש דמיון צלילי, המושג ע"י העיצור ח' השווה בהם. כך גם השוחטו והמפשיטו, וכן הקושר והמתיר. זוהי תופעה מוכרת במשנה. לדוגמה: "כדי שישתום וישתום ויגוב. רשבי"ג אומר: כדי שיפתח ויגוף ותיגוב" (עבודה זרה ה', ג), וראה מאמרו של ר' אבי וולפיש, "משחקי לשון במשנה", נטועים ב', עמוד 75.

בניתוח זה, בולט מאד חוסר סידורם של המכה בפטיש והמוציא מרשות לרשות, ובכך אעסוק בהמשך.

להלן אציג מספר אפשרויות בניתוח קבוצות המלאכות, ומתוך כך אדון בכמה בעיות בפשט המשנה.

סידור המלאכות הראשונות ברור למדי. 11 המלאכות של הכנת הפת, 13 המלאכות של הכנת הבגד ו-7 המלאכות של עיבוד העור¹⁵. סדר שאר המלאכות במשנה פחות מובן.

אפשרות ראשונה היא שכאן המשנה זונחת את עיקרון הסידור הקטיגוריאלי, ועוברת לעיקרון ספרותי של זוגות: כותב-מוחק, בונה-סותר, מכבה-מבעיר (לאחר שלוש קבוצות גדולות, מופיעים במקביל שלושה זוגות). החיסרון הספרותי בהצעה זו הוא השוני הלשוני בין המלאכות. כותב ומוחק מנוסחים בצורה מפורטת, ואילו בונה, סותר, מכבה ומבעיר, כתובים בצורה תמציתית (מילה אחת), כך שכותב ומוחק לא שייכות לאותו מקצב.

אפשרות שניה מוצעת ע"י אברהם גולדברג בפירושו למשנה¹⁶. לדבריו, מהבונה עד למכה בפטיש זוהי קבוצה אחת שעוסקת בבניין. הקבוצה מתייחסת לבניין בהגדרה רחבה הכוללת גם בניין כלים, ולכן מופיעים בה גם מבעיר ומכבה (הכנת כלי חרס וכד') ולבסוף, מכה בפטיש¹⁷, דהיינו, הכאת האומן על הכלי לגימורו הסופי. ההפשטה של מכה בפטיש כגמר מלאכה מופיעה במפורש רק ברובד האמוראי. בתחילה לא היה מעמד מיוחד להכאה בפטיש, אלא כאחד האופנים של הבנייה, כפי שמשמע מהמשנה, ראש פרק י"ב: "הבונה כל שהוא, והמסתת והמכה בפטיש ובמעצד, הקודח כל שהוא - חייב". במשנתנו, המאוחרת יותר, הפך המכה בפטיש למלאכה עצמאית, אולם עדיין מדובר על הכאה במובנה המקומי (הכאת האומן על הסדף), ולא כעיקרון מופשט של גמר מלאכה. גולדברג¹⁸ אף מעלה השערה שהמוציא מרשות לרשות נכנס כאן, בתור השלב הבא בתהליך: לאחר שנגמרת הכנת הכלי, הכלי יוצא מרשות האומן אל הלקוח.

בהסתכלות זו יש לראות את הצמד כותב-מוחק כחלק מקבוצת מלאכות העור, בתור הגעה למוצר המוגמר - ספר, בדומה לקבוצות הקודמות שמובילות לתוצר סופי (התוצרים: פת, בגד). אם זוהי אכן החלוקה, נוצרת תקבולת בין שתי הקבוצות:

קבוצת הכנת הבגד מסתיימת במילים:	התופר שתי תפירות
	והקורע על מנת לתפור שתי תפירות
קבוצת הכנת הספר מסתיימת במילים:	הכותב שתי אותיות
	והמוחק על מנת לכתוב שתי אותיות

¹⁵ על דרך הרמז, היו שפירשו את חלוקת המלאכות כנגד כריכות הציצית: 11 (פת), 13 (בגד), 7 (עור), 8 (הנתרים). המנהג האשכנזי משתמש במספרים אלו לכריכה ע"פ הסדר: 7, 8, 11 (סה"כ 26, גימטריה של שם הוי"ה), 13 (גימטריה "אחד").

¹⁶ שם עמוד 152.

¹⁷ איתמר ברנר ומשה שפרן העירו כי בלימודם את המשנה תפסו את המכה בפטיש (בפ"ז מ"ב) כשייך למלאכת הנפח, ואז נוצרת שלישייה: המכבה, המבעיר והמכה בפטיש.

¹⁸ שם עמוד 153.

הקורע והמוחק הן המלאכות היחידות בהן יש עיקרון של "על מנת", וההשוואה ביניהן בולטת. כמו כן, צורת ביטוי ארוכה זו של המלאכה החותמת את היחידה, יוצרת מעין הפסקה ברצף הקריאה, ומסמנת לקורא המשנה את הגבולות הפנימיים שבין הקבוצות¹⁹.

הבעייתיות בהצעה זו היא בשידוך כותב ומוחק לקבוצת מלאכות העור. בכ"י קויפמן, הנחשב לכתב-יד הטוב ביותר של המשנה, סדורות המלאכות כך: "הצד צבי השוחטו והמפשיטו והמולחו והמעבדו והמוחקו והמחנתו הכותב שתי אותיות..."²⁰. אפשר להסיק מנוסח זה, שכותב נשנה כמלאכה עצמאית. אולם ישנם נוסחים אחרים בהם נשנות מלאכות העור ללא ו' החיבור וכן יש נוסחים בהן נשנה "והכותב"²⁰. מאידך, מהעובדה שכ"י זה גורס את כותב ומוחק באותה משנה עם מלאכות העור, ובמשנה הבאה מתחיל "הבונה" וכו', יש סיוע לדעת גולדברג.

בין אם לפנינו שלוש קבוצות ואחריהן שלושה זוגות, ובין אם לפנינו ארבע קבוצות (כהצעתו של גולדברג) נשאר הוצאה מרשות לרשות כמלאכה עצמאית (ולפי האפשרות הראשונה גם מכה בפטיש).

בעקבות האפשרות הראשונה, עמה הזדהיתי, ניתן לראות את 2 המלאכות האחרונות כעומדות בפני עצמן מבחינה ספרותית (ראה בהמשך). 37 המלאכות הראשונות מהוות **יחידה ספרותית שלמה**. שתי המלאכות הנוספות הן מעין נספחים²¹ - הכאה בפטיש, שהיא השתלשלות של מלאכת בונה, והוצאה מרשות לרשות, שהיא עניין ייחודי.

לגבי שתי המלאכות האחרונות - עמידתן בנפרד של שתי מלאכות אלו, ללא שום קטיגוריה להשתייך אליה (וכפי שראינו, כאן גם נקטעת החלוקה לזוגות לאורך כל המשנה, דבר שמעיד אף הוא על עצמאותן של שתי האחרונות), אומרת דרשני. ייתכן שעיקרון העריכה שעמד לפני התנא, היה לשנות את המלאכות הספציפיות, אח"כ את מכה בפטיש, שנתפס כבר כגמר מלאכה²², ואם כן הוא יכול להיות מוסב על כל אחת מהל"ז שקדמו לו, בתור פעולה מופשטת של גמר המלאכה, ואח"כ את הוצאה שאינה כלל מלאכה ככל המלאכות, ובלשון הראשונים: מלאכה גרועה (ראה סוף הערה 32).

¹⁹ כאמור, ניתן לראות את אורג ובוצע כהפכים (ראה לעיל), ואם כן אפשר לראות בסוף שתי הקבוצות (בגד ועור), שלושה זוגות החותמים את היחידה, המבוססים על הפכים:

אורג - בוצע	כותב - מוחק
קושר - מתיר	בונה - סותר
תופר - קורע	מכה - מבעיר

אמנם, ממלאכת בונה והלאה, המלאכות אינן שייכות לקבוצת תיקון העור, אולם ייתכן ויש פה סידור צורני דומה.

²⁰ בלימוד בחברותא (עם זיו אומן) העלינו מספר רעיונות בקשר לחלוקה הפנימית בתוך הקבוצות, אולם, קשה לומר דברים מוחלטים בשל ריבוי הגרסאות (עם ו' החיבור וללא ו' החיבור) בכל מלאכה ומלאכה.

²¹ בלימוד הגדרנו את מיקומן כ"סל מיחזור" אליו מושלכות המלאכות שאין דרך לסדרן בקבוצות.

²² אין בידינו לדעת מתי בדיוק התרחשה ההפשטה של מכה בפטיש, ומכל מקום ברור כי משנתנו מאוחרת למדי, כפי שהתבאר בפתיחה, וברור כי אינה משקפת את הנאמר בתחילת פרק י"ב, המציגה את מכה בפטיש כסעיף ספציפי של בונה, כי אם משמעותו כאן היא ענייני בנייה, היה צריך להיכתב אחר בונה, ולא אחר מבעיר.

אפשר לומר כי מכה בפטיש הינו הוספה מאוחרת. ייתכן שבתקופה מאוחרת יותר, כאשר המכה בפטיש החל לקבל עצמאות והחל להיתפס כ"גמר מלאכה" כללי, התבסס מעמדו כאב נפרד. כיוון שכך, נוצר צורך להוסיפו לרשימת המלאכות, אולם לא שיבצו אותו במקום הראוי לו, לאחר בונה, כי לא רצו לגעת ולשנות בקובץ המלאכות הקיים, ולכן נדחה מכה בפטיש לסוף, לאחר הבערה.

קביעה כזו, בדבר מאוחרותו של מכה בפטיש, היא כמובן בעייתית, ואין לנו אלא את הטקסט כפי שהוא לנגד עינינו.

אם נסכם :

אפשרות א': א. הכנת הפת ב. הכנת הבגד ג. עיבוד העור ד. שלושת הזוגות ה. (נספחים): מכה בפטיש והוצאה

אפשרות ב' (גולדברג): א. הכנת הפת ב. הכנת הבגד ג. הכנת הספר ד. כלי (בניין) ה. הוצאה

בסידור המלאכות צורמת קדימותו של מכה למבעיר²³. בשני הזוגות האחרים מופיעה קודם המלאכה היוצרת ואח"כ המלאכה המבטלת את היצירה, ואילו כאן הסדר הפוך, ובכלל, לראשונה יש כאן יציאה מן הסדר הטבעי של הפעולות, שהמשנה מאופיינת בו. אכן, בגירסת הרי"ף מופיע "המבעיר והמכבה", ומסתבר ששינה מדעתו מסיבה זו, שכן בכל כה"י של המשנה, מופיע קודם מכבה.

אולם, ניתן להציע הסברים במישור הספרותי לניסוח זה.

גולדברג, בפירושו הנוכח, מוצא כאן תקבולת כיאסטית: (א)

הסותר (ב)

המכבה (ב)

המבעיר (א)

לדעתי, יש כאן מבנה ברור של משקל: הבונה מקביל למכבה (חריזה. הברה פתוחה) והסותר מקביל למבעיר (עיצור זהה. הברה סגורה), דהיינו מבנה פשוט של א, ב, א, ב. למפקקים בטענה שהמשנה בנויה ממשקלים כאלו, אזכיר את המשנה הראשונה בבבא-קמא: "ארבעה אבות נזיקין: השור והבור והמבעה וההבער". במענה לשאלה מדוע נקבע סדר זה, מפרש הרשב"ם²⁴: "דבתחלה נקט שור ברישא... ובתריה נקט בור, משום דהוי לשון נופל על לשון, דתיבת בור דומה לתיבת שור, ותיבת מבעה דומה לתיבת הבער²⁵...".

רעיון אחר שניתן להעלות, הוא לא במישור הספרותי אלא במישור המציאותי. התוספתא, שאין בה את רשימת 39 המלאכות, בבואה לעסוק בהבערה וכיבוי, גורסת אף היא כיבוי ברישא: "המכבה והמבעיר הרי זה חייב" (י"א, ד במהדורת ליברמן). ניתן לומר כי נמשכה אחר לשון המשנה, אולם קשה לדעת האם ברייתא זו בתוספתא הינה כבר מזמן המשנה. ייתכן והסיבה היא, כאמור, מציאותית. במציאות של שבת, יש כבר אש בבית שהודלקה מבעוד יום (לחמימוס או

²³ אצל האחרונים מופיעים מספר תירוצים למדניים לקושי זה. בעל התוספות יו"ט תירץ, שהבערה נדחתה, מפני שיש דיעה שהבערה אינה איסור סקילה אלא לאו בלבד (דעת ר' יוסי, שבת ע ע"א). הקושי בהסבר זה הוא, שלכאורה לשיטתו, היתה צריכה הבערה להדחות לסוף המשנה ממש (לעיל הצעתי הסתכלות הרואה אכן את הבערה, מבחינה מסויימת, כחותמת המשנה). הצעה אחרת היא שהמשנה באה לכלול גם את דעות ר' יוסי ור' שמעון הפוטרם במלאכה שאינה צריכה לגופה. לכן נשנה קודם כיבוי, לומר שאפילו לשיטת תנאים אלו יתחייב, כי מדובר כאן בכיבוי שתכליתו הבערה וממילא המלאכה צריכה לגופה, כדברי ר' יוסי: "ורי יוסה פוטר בכולם, חוץ מן הפתילה מפני שהוא עושה פחם" (משנה שבת ב', ה'). בכ"י קויפמן זו משנה ו'. לפי ר' יוסי, רק כיבוי שעושה פחם (חומר הבערה), חייב מן התורה. גולדברג מעיר בצדק, שלפי פירוש זה, התנא היה צריך גם להקדים סותר לבונה, לרמוז את החיוב רק בסותר ע"מ לבנות וכד', ולכן מסיק שסיבת השינוי כאן היא ספרותית גרידא.

²⁴ מובא בתוסי רבינו פרץ, בבא קמא ב ע"א ד"ה השור.

²⁵ ובמיוחד לאור העובדה שהיהבער' בפסוק מופיע כאש: "כי תצא אש... (שמות כ"ב, ה), וכן במשנה זו עצמה בהמשכה: "...ולא זה וזה שיש בהן רוח חיים כהרי האש שאין בה רוח חיים...".

לתאורה). אנו נמצאים בעולם שהאש בו היא עובדה קיימת כנקודת פתיחה (בפרט כשיש ציווי על הדלקת נרות)²⁶. במציאות כזו הפעולה הראשונית והפשוטה יותר היא הכיבוי.

ניתן להציע הסבר אחר לחילוף זה.

לשם כך, ראשית אעיר הערה בעניין נוסח המשנה. כידוע ישנם שני דפוסי נוסחים למשנה - נוסחי ארץ ישראל ונוסחי בבל. בנוסחאות מהטיפוס הבבלי של המשנה גרסו "הזורע, החורש" (וכן אצלנו בבבלי), ובנוסחאות מהטיפוס הארצישראלי גרסו "החורש, הזורע" (וכן אצלנו בירושלמי, וכך מוכח מסידור הסוגיות שם²⁷).

נראה שצריך לקיים את הנוסח הארצישראלי²⁸. בתנ"ך אנו מוצאים שהחרישה קודמת: "הכל היום יחרוש החורש לזרוע יפתח וישדד אדמתו" (ישעיהו כ"ח, כ"ד). במקורות חז"ל רבים מוכח כי החרישה נתפסה כשלב הקודם לזריעה, ולדוגמה: "אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה ודש בשעת דישה... ותורה מה תהא עליה" (ברכות לה ע"א), ודוגמאות רבות נוספות²⁹.

אם כן, כיוון שהנוסח המקורי הינו: "החורש, הזורע" (או "החורש והזורע"), הרי שהיחידה הספרותית עליה דיברנו, של ל"ז המלאכות המסודרות בעקרונות צורניים מובהקים, פותחת

²⁶ הסתכלות זו מתחזקת מהמשך הלשון שם בתוספתא: "הנותן שמן בנר אע"פ שיש בו שמן הרי זה חייב" - הלכה המתארת מציאות בה הנר כבר דולק, וכן ההלכה הבאה (שם, ה): "היו לפניו שתי נרות דולקין" ורק אחר כך "שתי נרות כבין", וכן הלאה.

²⁷ וכך כידוע גרס הרמב"ם. ברשימת המלאכות (הלכות שבת ז', א), הוא מסדר את חרישה לפני הזריעה, וכן אח"כ, בפי"ח ה"א שונה את דיני החרישה ובה"ב את דיני הזריעה.

²⁸ בבבלי אכן מתמודדים עם הקושי הנוצר בכך שהזריעה קודמת (בגירסתם), ולכן מתרצים שהמשנה באה לרבות גם את החרישה השניה שלאחר הזריעה (לכיסוי הזרעים), שנהוגה בארץ ישראל (שבת עג ע"ב).

²⁹ דוגמאות:

מגילת תענית [ליכנסשטיין] (ד"ה עשרים ואחד בכסלו): "כיון שהגיעו להר גריזים **חרשוהו וזרעוהו** כרשינין".

מכילתא דר' ישמעאל (בחוקותי, פרשה ב'): "מדת בשר ודם עושה פועל אצל בעה"ב, **חורש עמו וזורע עמו ומנכש עמו**", אבל במכילתא דרשב"י מופיע: "...פועל עושה מלאכה אצל בעל הבית, **זורע עמו וחורש עמו, מנכש**" (שמות ט"ו, יא).

ספרא (בחוקותי, פרשה ב'): "אבל אדם שעמל **חורש וזרע** ונכש". קהלת רבה [וילנא] (פרשה ה ד"ה א ט"ו): "אמר הקב"ה לאדם **חורש וזרע** וקצרת ועמרת ודשת". אמנם, בתוספתא הזריעה מופיעה לפני החרישה:

"מודה ר"ע שאין **זורעין** ואין **חורשין** ואין מנכשין בסוריא" (שביעית ד', יב). כך בכ"י וינה, אולם בכ"י ערפרט מופיע "שאין **חורשין וזורעין**".

"ואינה לא ניטעת ולא **נזרעת** ולא **נחרשת**" (נגעים ו', יב). כאן ייתכן שנשנית הזריעה אגב נטיעה ולכן קדמה לחרישה.

"כמה יגע אדם הראשון ולא טעם לוגמה אחת עד **שזרע וחורש** וקצר... (ברכות ו', ב). כך בכ"י וינה, אולם בדפוס ראשון של התוספתא קודמת החרישה (עם זאת, הנוסח שם קצת משובש ונדפס "שחרש וזדר"), וראה מימרה זאת בתלמודים, לקמן.

מכל מקום, ברור כי הרוח הכללית ממקורות אלו, היא הקדמת החרישה לזריעה.

גם בתלמודים קודמת החרישה, ונסתפק במספר דוגמאות מועט:

"מה ישראל בשאר ימות השנה **חורש וזורע** וקוצר" (ירושלמי יבמות פ"ח ה"א).

"עשר מצוות אדם עושה עד שלא יאכל פרוסה, משום לא **תחורש**, **בל זרע**, **בל תחסום**" (ירושלמי חלה פ"א ה"ו).

"ר' חגי בשם ר' שמואל בר נחמן: הראשונים **חורשו וזרעו** ניכשו כיסחו עידרו קצרו" (ירושלמי שקלים פ"ה ה"א).

דברי בן זומא: "הוא היה אומר, כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול. **חורש וזרע** וקצר..." (בבלי ברכות נח ע"א, וכן בירושלמי שם פ"ט ה"א).

בחרישה ומסיימת בהבערה (ואילו מכה בפטיש ומוציא מרשות לרשות הן מלאכות העומדות בפני עצמן). ההיפוך בסדר בין כיבוי להבערה אינו מקרי. יש אינטרס ספרותי למשנה לשנות את הבערה בסוף, כחותמת את היחידה.

מהי המטרה בעיצוב רשימת המלאכות הספציפיות, עם חורש בתחילתה ומבעיר בסופה?

בפסוקי התורה מופיעים במפורש רק 3 פעולות ספציפיות האסורות³⁰:

"בחריש ובקציר תשבות" (שמות ל"ד, כ"א).

"לא תבערו אש בכל מושבותיכם" (שמות ל"ה, ג'³¹).

אם כן, עורך המשנה עיצב את רשימת המלאכות הספציפיות כפותחת בחרישה, הנשנית בתורה (וקצירה ודאי שחייבת לבוא לאחר חרישה ולא יכולה לפתוח את הרשימה), ומסיימת בהבערה, הנשנית אף היא בתורה.

אולם, אם מעדיפים הסתכלות אחדותית על המשנה (דהיינו שכל הלי"ט הם יחידה אחת), אפשר להרחיב רעיון זה. מסתבר שחז"ל ראו את מלאכת הוצאה כנובעת מהפסוקים עצמם³².

³⁰ אין ברצוני לדון כאן בפשוטו של מקרא. לעני"ד, בפשט הפסוקים התורה לא מתכוונת בכלל לפרט ולהגדיר מלאכות אסורות, ואכמ"ל, וראה מאמרם של חבריי, משה שפרן ואיתמר ברנר, "שבעים פנים לשבת", המתפרסם בגיליון זה.

³¹ פעולה ספציפית נוספת היא קישוש עצים (במדבר ט"ו, לב-לו), אולם המקושש לא נתפס כראוי להיות לאב, ותנאים ואמוראים נחלקו לאיזה אב הוא שייך (ראה דף צו ע"ב). מעבר לכך, לא מופיע ציווי מפורש על פעולת הקישוש.

³² המקור הקדום לכך הוא בתרגום יונתן בן עוזיאל. את הפסוק "ישבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו ביום השביעי" (שמות ט"ז, כט) מתרגם יונתן בן עוזיאל: "שרון גבר באתריה ולא תטלטלון מדעם מרשותא לרשותא בר מארבעה גרמידי, ולא יפוק אינש מאתניה לטקלא, לבר מתנין אלפין גרמידי ביומא שביעאה". הסוגיה במסכת הוריות (ד ע"א) מתמודדת עם דברי המשנה, בעניין הוראת טעות של בית דין: "יש שבת בתורה, אבל המוציא מרשות לרשות פטורי" (הוריות א', ג). העיקרון המנחה הוא דברי רב יהודה בשם שמואל: "אין ב"ד חייבין עד שירוד בדבר שאין הצדוקין מודין בו, אבל בדבר שהצדוקין מודין בו - פטורין", כשהטעם המובא בגמרא לכך הוא "זיל קרי בי רב הוא", דהיינו, דבר המפורש בתורה (= שהצדוקין מודין בו) אפילו תיניק של בית רבן יודע אותו, ואין מקום לחייב את הטועה בהוראתו. על הדוגמה המופיעה במשנה - הוצאה מרשות לרשות, שואלת הגמרא: "ואמאי? הוצאה הא כתיבא: 'אל יצא איש ממקומו!' [כך עפ"י כ"י מינכן. בדפוס שלפנינו מביאה הגמרא את הפסוק: "לא תוציאו משא מבתיכם" (ירמיהו י"ז, כ"ב)]. כאן נתפסת מלאכת הוצאה כמפורשת בכתוב.

אגב, במשנה (בהוריות) משתקפת חולשתה של מלאכת הוצאה לעומת שאר המלאכות, והיותה במרכז העימות בין הפרושים לצדוקים. לפי אברהם גולדברג (שם עמוד 3), זו אחת הסיבות לכך שנשנתה מלאכת הוצאה בפתחת מסכת שבת (משנה א', א). זה הרקע, לעני"ד, לכך שניתן משקל כה מאסיבי למלאכת הוצאה במסכת שבת (קרוב לשליש מהמסכת). העיסוק במלאכת הוצאה היה עיסוק מרכזי בביהמ"ד של התנאים, והיווה מעין "פרויקט" של חז"ל - לבססו, להגדירו, לקבוע את שיעורו וכד'.

מקור נוסף שהוא אצל חז"ל למלאכת הוצאה הוא: "ויצו משה ויעבירו קול במחנה לאמר איש ואשה אל יעשו עוד מלאכה לתרומת הקדש ויכלא העם מהביאי" (שמות ל"ו, ו). פעולת ההבאה מכונה בפסוק זה כ"מלאכה" [כך דרך הלימוד בירושלמי (פ"א ה"א)]. אולם בבבלי צורת הלימוד מסובכת יותר: ע"פ לימוד נוסף מוכיחה הגמרא כי העברת הקול היתה בשבת, ומדובר כאן על מלאכת הוצאה, שהרי משה ישב ברה"י (מחנה לויה) והביאו אליו תרומות מרה"י (שבת צו ע"ב)].

מבחינת פשט הפסוקים, לעני"ד, ברור כי הם אינם עוסקים כלל במלאכת הוצאה במשמעותה המאוחרת. ההסתמכות על הפסוק "ויצו משה..." ודאי אינה אלא אסמכתא בעלמא, ואין שום רמז בפסוק זה לאיסור הוצאה. את הפסוק "אל יצא איש ממקומו" יש להבין בהקשר המקומי שלו, ההקשר של ליקוט המן. בני ישראל נצטוו להישאר בבית ולא לצאת ללקוט את המן. כמובן, יש צליל בפסוק לאיסור כללי יותר, אבל נראה לי שמשמעותו היא באותו כיוון, כלומר לא לצאת אל ה"חוץ", המקום בו נעשית המלאכה, לשם

הפסוק "אל יצא איש ממקומו" (שמות ט"ז, כט) נתפס כמקור למלאכה³³, ואם כן הרשימה מעוצבת ע"י הנחת מלאכות מהתורה בראשה ובסופה. כשנבדוק היכן נמצאים שאר המלאכות המפורשות, נראה מבנה מעניין:

החורש הזורע הקוצר המבעיר והמכה בפטיש והמוציא מרשות לרשות.

ר' יעקב גנק העיר לי, כי בדרך זו נוצר מבנה מתמטי יפה במשנה: 3 (המלאכות הפותחות), 33 (המלאכות בתוך), 3 (המלאכות החותמות) וכבר ראינו כי ייתכן והמשנה כולה מסודרת בשלשות (שלוש קבוצות ושלוש זוגות).

הדברים מזכירים במקצת עיקרון ספרותי אחר שעורך המשנה משתמש בו: חתימה מעין פתיחה.

ר' אבי וולפיש מציין במאמרו "שיקולים ספרותיים בעריכת המשנה ומשמעויותיהם"³⁴, עשרות (!) מקומות, בכל סדרי הש"ס, בהם פרקי המשנה מעוצבים כך שהמשנה האחרונה בפרק רומזת בלשונה למשנה הראשונה של הפרק. כמו כן קיימות מסגרות כאלו לעיתים במסכת כולה (דהיינו, המשנה הראשונה במסכת והמשנה האחרונה מקבילות).

נדגים ממסכתנו³⁵:

שבת פ"ח מ"ז

חרס - כדי ליתן בין פצים לחבירו, דברי ר' יהודה. ר' מאיר אומר: כדי לחתות בו את האור. רבי יוסי אומר: כדי לקבל בו רביעית. אמר רבי מאיר: אף על פי שאין ראייה לדבר, זכר לדבר: "ולא ימצא במכתו חרס לחתות אש מיקוד" (ישעיה ל', י"ד). אמר לו רבי יוסי: משם ראייה? "ולחשוף מים מגבא" (שם, שם).

שבת פ"ח מ"א

המוציא יין - כדי מזיגת הכוס, חלב - כדי גמיעה, דבש - כדי ליתן על הכתית, שמן - כדי לסוך אבר קטן, מים - כדי לשוף בהם את הקילור, ושאר כל המשקין ברביעית, וכל השופכין ברביעית.

עשיית המלאכה, ולא איסור יציאה מופשט. מכל מקום, גם אם יש איסור כזה בפסוק הוא על יציאה, כלשון הפסוק, ולא על הוצאה.

גם את הפסוק בירמיהו ("לא תוציאו משא מבתיכם") יש להבין בהקשר המקומי שלו, דהיינו איסור משא ומתן ומסחר.

חיפוש המקורות בכתוב מעיד על חולשתה של המלאכה לעומת מלאכות אחרות. אין שום צורך להביא מקור לזריעה או תפירה (אולם ישנו חיפוש כיצד הופיעה מלאכה זו במשכן). אולם את מעמדה של הוצאה היה צורך, כאמור, לבסס, ועל כן נמצאו לה מקורות בכתוב. מעבר לכך, הדברים מוכיחים כי הוצאה אינה מלאכה רגילה, שהרי אינה נכללת תחת הפסוק "לא תעשה כל מלאכה", ויש למצוא לה פסוק בפני עצמו. הראשונים מתייחסים להוצאה כ"מלאכה גרועה", והניסוח החרף לרעיון זה הוא: "הוצאה לאו מלאכה היא" - תוס' רי"ד, שבת צו ע"ב, ואין עניינו של מאמר זה לדון בנושא רחב זה.

בקצרה רק נאמר כי מלאכות שבת מתארות את הפעולות שאסור לאדם לעשות בשבת. מלאכת הוצאה עניינה חובת האדם לשבות ולא לצאת מ"מקומו". כך גם חפציו צריכים לשבות, להיות במצב סטאטי, ולכן אין להוציאם מרשות לרשות.

הדברים לא סותרים את הכיוון הפרשני של היחידה הסגורה מחורש עד מבעיר, מפני שכאמור, ניתן בהחלט לראות את מכה בפטיש ומוציא מרשות לרשות כקטיגוריה נפרדת לגמרי, ועל כן אפשרות היות המלאכה נלמדת מהפסוק לא מהווה גורם משפיע על עיצוב המשנה.

³⁴ "נטועים", גליון א', טבת תשנ"ד.

³⁵ דוגמאות נוספות: פכ"א מ"א: נוטל אדם את בנו - פכ"א מ"ג: נוטל את הטבלה כולה ומנערה. פכ"ב מ"א: חבית שנשברה - פכ"ב מ"ו: ואין מחזירין את השבר (וכן במ"ג: שובר אדם את החבית).

יש להעיר כי מבנה כזה (של חתימה מעין פתיחה) קיים באופן גלוי במסגרת המשנה. המשנה פותחת: "אבות מלאכות ארבעים חסר אחת", ומסיימת: "אלו הן אבות מלאכות ארבעים חסר אחת". כאמור, ייתכן וישנו מבנה כזה גם בפנים המשנה, ברשימת המלאכות. אולם ההשוואה אינה לשונית, אלא תכנית - מלאכות הנשנות במפורש בכתוב. נראה שמעבר להיבט האסטתי, יש בסידור זה גם מסר סמוי. הלכות שבת הרי הן "כהררים התלויים בשערה"³⁶. כדי לבסס את מעמדן של המלאכות שאינן מופיעות בכתוב, התנא מציב "נקודות כובד", בתחילת ובסוף המשנה, ובכך מחזק את כוחן של המלאכות בפנים המשנה, כרוצה לומר: מה הן מהתורה, אף שאר המלאכות מהתורה.